एकादश अध्यायः

सङ्गीतं समाजश्च

उद्देश्यम् - गीतानां गीतेषु रूढिवादं श्रुत्वा विकल्पानां निर्माणस्य प्रयासः।

समाजस्य सन्देशाय सङ्गीतस्य उपयोगः कर्तुं शक्यते। स्वातन्त्र्यतायाः सङ्घर्षकाले अस्माकं नेतारः ब्रिटिश-विरुद्धान् जनान् एकीकर्तुं सङ्गीतस्य उपयोगं कुर्वन्ति स्म।

क्रियाकलापः - १

सङ्गीतं यत् सम्बध्नाति

अस्माकं राष्ट्रगीतं तस्य विविधतायाः प्रतिबिम्बं यत् भारतम् अस्ति!

नोबेल् पुरस्कारविजेता **रवीन्द्रनाथ ठाकुरः** प्रथमः अ-यूरोपीयः भारतीयः आसीद् यः रूढिवादं भङ्गयित्वा त्रयोदशोत्तर-ऊनविंशतितमे (१९१३) वर्षे साहित्ये नोबेल् पुरस्कारं प्राप्तवान्। अस्माकं राष्ट्रगीतं सांस्कृतिक्यां बङ्गभाषायां रचितम्। अत्र भारतस्य विशालाः विविधाः च भौगोलिक्यः दृश्याः प्रकाशिताः सन्ति।

0680CH11

- गीतस्य शब्दान् अवगच्छन्तु, सङ्गीतार्थं च जानन्तु। कथम् इदं भारतस्य विविधताम् आचरति इति चिन्तयन्तु।
- इयं रचना इदं गीतं कथं भव्यं अनुभावयतीति विश्लेषयतु।
- अस्य गीतस्य शब्दैः सङ्गीतैश्च ये भावाः प्रकटिताः, तान् व्याख्यान्तु।

क्रियाकलापः - २

अस्माकं मूलानि

वेदानाम् उपनिषदाम् अन्येषाञ्च प्राचीनानां ग्रन्थानां विषये भवन्तः अवश्यं श्रुतवन्तः। ते अस्मान् प्रबोधयन्ति दयालुः, सत्यवादी, प्रेमिकश्च भवितुं प्रेरयन्ति, यदा वयं परस्परं भिन्नाः भवेम।

स्वामिनो विवेकानन्दस्य प्रियं श्लोकं शृण्वन्तु, अयं प्रेरणाप्रदः श्लोकः कठोपनिषदः स्वीकृतः।

© NCERT not to be republished

विस्तारितः क्रियाकलापः

एतानि गीतानि किं रूढिवादं पुष्टयन्ति?

गुड़ियां रानी बिटियां,
रानी परियों की नगरी
से एक दिन,
राजकुन्वर जी आयेंगे,
महलों में ले जायेंगे।

अनुवादः - मम राजकुमारी गुडिया, एकस्मिन् दिने तव राजकुमारः आकर्षकः आगमिष्यति सः भवन्तं स्वप्रासादं प्रति नेष्यति।

यशोमती मईयां से
बोले नन्दलाला,
राधा क्यू गोरी,
मैं क्यू काला।

अनुवादः - नन्दलालः (श्रीकृष्णः) यशोदाम् अपृच्छत् यत्, कुतः अहं कृष्णवर्णीयः, परन्तु राधा श्वेतधवला इति?

किं भवन्तः स्वस्य मूलभाषायां गीतं स्मर्तुं शक्नुवन्ति यत् रूढिवादं पुष्टिं करोति? मूलगीतं लिखित्वा भवन्तः तान् कथं परिवर्तयिष्यन्ति इति साझां कुर्वन्तु।

उथिष्ठत जाग्रत

उथिष्ठत जाग्रत,
प्राप्य वरान् निबोधत,
क्षुरस्य धारा निशिता दुरात्यया,
दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति।

शृण्वन्तु, स्वप्रतिक्रियां च ददन्तु

अधुना, एतत् गीतं **शृण्वन्तु**। को भावः भवतां मनसि उदेति?

क्रियाकलापः - ३

स्वयं परिवर्तनं भव

एतद् गीतं **शृण्वन्तु** शिक्षन्तु च। अधुना चिन्तयन्तु यत् भवन्तः/भवत्यः कथं विशिष्टाः जनाः भवितुम् अर्हन्ति, कथं वा सकारात्मकं परिवर्तनम् आनेतुं शक्नुवन्ति।

"उत्तिष्ठत! जाग्रत! लक्ष्यप्राप्तेः प्राक् क्वापि मा तिष्ठत।"

— *स्वामी विवेकानन्दः*

क्रियाकलापः - ४

रूढिवादः

सङ्गीतस्य उपयोगेन रूढिवादस्य निर्माणमपि कर्तुं शक्यते। रूढिवादः संस्कृतिः, जातिः, वर्णः, लिंगः अन्ये वा कारकाः आधारिताः पूर्वकल्पिताः विचाराः वा सामान्यीकरणं वा निर्दिशन्ति ।परन्तु भवन्तः तत् परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति! निम्नलिखितं गीतं **शृण्वन्तु**। यदि भवान्/भवती भाषया सह परिचितः नास्ति तर्हि अनुवादं पठतु -

बबुआ कि मुर्गी,
बबुआ कि मुर्गी बोले ना,
बबुआ का मुर्गा कुकादो कू,
बबुआ की मुर्गी रूठ गयीं,
ना मानों मैं ना मानों,
बबुआ का मुर्गा क्यू अकादे?
उसके शिर पर कलगी है,
जिसके शिर पर ताज नहीं,
वो बेचारी मुर्गी है ।

अनुवादः

बबुआः कुक्कुटी शान्ता तिष्ठति,
यदा बबुआयाः कुक्कुटी कुक्कुट-एक-डूडल-डू गच्छति!
बबुआयाः कुक्कुटी व्यथितास्ति, "अहं न सहमता अस्मि इति वदती!"

© NCERT not to be republished

बबुआः कुक्कुटी किमर्थं परितः स्ट्रैट् करोति ?
यतः सा आडम्बरपूर्णं पंखं धारयति, दरिद्रात् कुक्कुटाद् विपरीता, यस्याः मुकुटो नास्ति !
उपर्युक्तं गीतं परिवर्तयितुं एकः उपायः अस्ति -

बबुआ की मुर्गी क्यों खुश है,
क्यों खुश है ?
क्यों की अण्डा देती है, देती है !

अनुवादः - बबुआयाः कुक्कुटी किमर्थं प्रसन्ना अस्ति ? यतो हि सा अण्डानि ददाति !

सङ्गीतम् अस्मान् जनान् एकत्रीकर्तुं साहाय्यं करोति, परन्तु इदमेव रूढिवादान् अपि जनयति। तथाविधम् एकं सङ्गीतम् अन्विषन्तु, यत् भवतः/भवतीः उत्थापयति। तद् गीतं शिक्षन्तु, मित्राय श्रावयन्तु। तादृशानि गीतानि एकस्मिन् पुस्तके विलिख्य स्थापयन्तु, यद् अधीत्य भवन्तः/भवत्यः उत्साहिताः भविष्यन्ति।

© NCERT not to be republished